سنڌي ادب جي مختصر تاريخ

سکيا جي حاصلات نون لفظن جي معنيٰ لکي جملن ۾ ڪم آڻي سگهي. سوالن جا جواب ڏئي سگهي. ٻِتا يا مرڪب لفظ لکي سگهي. متن کي پڙهي حقيقتن تي ٻڌل سوالن جا جواب ڏئي سگهي. اڳياڙين ۽ پڇاڙين جي مدد سان نوان لفظ ٺاهي سگهي.

سنڌي هڪ قديم ۽ شاهوڪار ٻولي آهي. موهن جو دڙو مان لڌل مُهرن تي موجود لکت مان ثابت آهي، ته هتي آڳاٽي دور ۾ به ڪا ٻولي لکت جي روپ ۾ موجود هئي. لسانيات جا ماهر، ملڪي توڙي بين الا قوامي سطح تي انهيءَ ٻوليءَ کي پڙهڻ جا جتن ڪري رهيا آهن.

عرب سياحن ۽ تاريخدانن جي تحريرن موجب نائين صدي عيسويءَ بلڪ ڪن حوالن موجب ان کان به اڳي سنڌي ٻولي، سنڌ ۾ رائج هئي. جڏهن ڪا ٻولي رائج هئي، ته انهيءَ ۾ علم ادب به ضرور پيدا ٿيو هوندو، پر ان دَور جو ادب محفوظ نه رهي سگهيو آهي! عربن جي دَور ۾ قرآن شريف جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيو. اهو احوال بزرگ بن شهريار جي جاگرافيءَ نالي ڪتاب ’عجائب الهند‘ ۾ لکيل آهي. اهو ترجمو عراق جي هڪ عالم ڪيو هو، جيڪو سنڌ ۾ رهي سنڌي ٻولي سکيو هو ۽ منصوره جو وينل هو. اسلامي دور ۾ ٻين اسلامي علمن جو به سنڌيءَ ۾ رواج پيو. عربي ٻوليءَ جا ڪيترائي لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتب اچڻ لڳا، ۽ سنڌيءَ لاءِ عربي رسم الخط پڻ اختيار ڪيو ويو.

عربن کان پوءِ سنڌ تي سومرن جو راڄ قائم ٿيو. انهن 1050ع کان 1350ع تائين حڪومت ڪئي. اهو دور سنڌي ادب جو ابتدائي دَور ليکجي ٿو. انهيءَ ئي دَور ۾ پاڳو پان سنڌيءَ ۾ عظيم رزميو جوڙيو جيڪو دودي- چنيسر جي معرڪي بابت آهي. ساڳئي دَور ۾ اسماعيلي مبلغن جو ڪلام به ملي ٿو، جنهن کي ”گنان“ سڏجي ٿو. پير صدرالدين ان سلسلي جو هڪ نالي وارو شاعر ٿي گذريو آهي.

سومرن کان پوءِ سما (1351-1520ع) حاڪم ٿيا. انهيءَ دَور ۾ به ڪي بيت ملن ٿا. جن ۾شيخ حماد، اسحاق آهنگر، شيخ احمد، شيخ جُوهڙ ۽ ماموئي فقيرن جا بيت اهم آهن.انهيءَ دَور ۾ قاضي قادن هڪ وڏو شاعر ٿي گذريو آهي، جنهن زندگيءَ جو پويون عرصو ارغونن جي دَور ۾ گذاريو. قاضي قادن جا پهريائين ست بيت هٿ آيا، پر 1976ع ۾ سندس سَوَ کان متي بيت هٿ آيا آهن.

ارغون دَور (1520-1555ع) ۾ قاضي قادن کان پوءِ پير محمد لکوي، عثمان احساني، مخدوم نوح سرور، لطف الله قادري ۽ شاهه ڪريم جا نالا اهم آهن، جن جي ڪلام ۾ تصوف مکيه موضوع آهي، پر انهن وقت جي حالتن ۾ عام ماڻهن جي ڏکن سُکن کي به موضوع بڻايو آهي. شاهه ڪريم انهيءَ دَور جو وڏو شاعر آهي، سندس 93 بيت هٿ آيا آهن.

انهيءَ کان پوءِ ڪلهوڙن جي حڪومت جو دَور (1701-1783ع) شروع ٿيو. ميان يار محمد ڪلهوڙو اُتر سنڌ تي حاڪم هو ۽ 1737ع تي سڄي سنڌ جا حاڪم ٿيا. جيڪو عرصي جي لحاظ کان ته فقط 83 سال هليو، پر ان دَور ۾ سنڌي ادب ۾ گهڻو واڌارو ٿيو. شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه هن دَور جو عظيم شاعر آهي. سندس ڪلام جو ڪتاب ”شاهه جو رسالو“ سنڌي ٻوليءَ جو لافاني دستاويز آهي. شاهه سائين صحيح معنيٰ ۾ هڪ آفاقي شاعر آهي. هن دَور جي ٻين عالمن: شرعي ۽ ديني مسئلن تي به شاعري ڪئي آهي. انهن عالمن ۾ مخدوم ضياءُ الدين، مخدوم ابوالحسن، مخدوم محمد هاشم اهم آهن. مخدوم ابوالحسن جو ڪتاب ’مقدمة الصلواة‘ 1700ع ۾ لکيو ويو. جيڪو ”مخدوم ابوالحسن جي سنڌي“ جي نالي سان مشهور ٿيو. ان دَور ۾ بيتن ۽ وائين سان گڏ الف اشباع جي صنف به رائج ٿي. شاهه لطيف جي وڏن توڙي ننڍن همعصرن ۾ ميون شاهه عنات رضوي، صوفي شاهه عنايت شهيد، خواجه محمد زمان، ميون عيسو ، تمر فقير، روحل فقير۽ مراد فقير اهم شاعر آهن.

ٽالپرن جي دَور ۾ جنهن شاعر کي عام مقبوليت حاصل ٿي، اهو سچل سرمست آهي. ڪيس هفت زبان شاعر سڏيو ويندو آهي. سندس ڪلام جو نمايان گڻ رندي، بيباڪي ۽ سرمستي آهي. خليفو نبي بخش قاسم ۽ سامي وڏا شاعر ٿي گذريا آهن. جمن چارڻ، مخدوم عبدالرؤف ڀٽي، ميان سرفراز ڪلهوڙو ، صادق فقير، عبدالرحيم گرهوڙي، دلپت به انهيءَ دَور جا اهم شاعر آهن. ٽالپر دَور جو هڪ ٻيو وڏو شاعر سيد ثابت علي شاهه آهي. جنهن مرثئي جي صنف سنڌي شاعريءَ ۾ رائج ڪئي.

1843ع ۾ انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو. انهن سنڌي زبان لاءِ به هڪ پاليسي ناهي، جنهن هيٺ تعليم لاءِ مادري زبان کي اهميت ڏني وئي. سنڌيءَ لاءِ هڪ رسم الخط مقرر ڪرڻ لاءِ ڪاميٽي جوڙي وئي. جنهن 1853ع ۾ هڪ رسم الخط

منظور ڪيو، جيڪو اڄ به رائج آهي. انگريزن جي دَور ۾ سنڌي ٻولي صحيح معنيٰ ۾جديد دور ۾ پير پاتو ۽ درسي ڪتاب تيار ڪيا ويا. ان سان گڏوگڏ ڪيترا ئي ادبي ڪتاب لکيا ويا ۽ ترجمو پڻ ڪيا ويا. ديوان ننديرام، اڌيرام، ڪانن داس، ميران محمد شاهه (اول) ۽ ديوان ڪوڙومل انهيءَ دَور جا اهم ليکڪ آهن. انهيءَ دَور ۾ نثر ۾ گهڻو ڪجهه لکيو ويو. ڪهاڻي، ناول، ناٽڪ ۽ مضمون جهڙين نثري صنفن کي سنڌي ٻوليءَ ۾ رائج ڪيو ويو. مرزا قليچ بيگ ان دَور جو تمام وڏو نالو آهي. هن نثر توڙي نظم ۾ سوين ڪتاب لکيا آهن. سندس موضوعن جو دائرو ڏاڍو وسيع آهي. شايد ئي ڪو اهڙو موضوع هجي، جنهن تي مرزا صاحب نه لکيو هجي. ڏيارام گدومل،نولراءِ، جيٺمل پرسرام، پرمانند ميوارام، پيرومل مهرچند، لالچند امرڏنومل، دين محمد وفائي، ڊاڪٽر گربخشاڻي، محبوب علي چنا، مولائي شيدائي، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ۽ عبدالحُسين شاهه موسوي انهيءَ دَور جا اهم نثرنگار ٿي گذريا آهن.

علم عروض تي شاعريءَ جو بنياد ته اڳ ۾ پئجي چڪو هو، پر ميرن ۽ انگريزن جي دَور ۾ انهيءَ وڏيڪ ترقي ڪئي. سنڌي شاعريءَ ۾ غزل، قصيدي، رباعي ۽ مثنويءَ جهڙيون صنفون رائج ٿيون. خليفو گل، آخوند قاسم، فاضل شاهه، غلام محمد گدا، محمد هاشم مخلص، مير عبدالحُسين سانگي، حافظ حامد، محمد بخش واصف ۽ هدايت الله نجفي انهيءَ دَور جا نمايان شاعر ٿي گذريا آهن. ڪشنچند بيوس ، ڪيئلداس فاني، عبدالڪريم گدائي، ۽ حيدر بخش جتوئيءَ سنڌي شاعريءَ کي هڪ نئون موڙ ڏنو.

انگريزن جي دَور ۾ خود انگريزن ۽ ٻين يورپي ڪامورن سنڌي زبان، ويا ڪرڻ، لغت، سنڌي ادب، سنڌ جي تاريخ ۽ ٻين موضوعن تي انگريزيءَ سان گڏ سنڌيءَ ۾ به ڪتاب لکيا.

1947ع ۾ پاڪستان ٺهيو ۽ سنڌي ادب جي اوسر ۾ مانار آئي، پر پوءِ سنڌي اديبن، عالمن ۽ شاعرن انهيءَ مانار کي ٽوڙڻ لاءِ هڪ تاريخي جدوجهد جو آغاز ڪيو ۽ ان ۾ سوڀارا ٿيا. ان دَور ۾ نثري توڙي شعري تخليقن جو معيار اعليٰ آهي. هڪ پاسي روايتي شاعريءَ ۾ مخدوم طالب المولیٰ، ڊاڪٽرابراهيم خليل، محمد خان غني، حافظ عبدالله بسمل، غلام احمد نظامي ۽ ٻيا سنڌي شاعريءَ ۾

پنهنجي تخيل کي منتقل ڪري رهيا هئا، تہ ٻئي پاسي شيخ اياز، تنوير عباسي، شمشيرالحيدري، نياز همايوني، بردو سنڌي، نعيم دريشاڻي، امداد حُسيني ۽ استاد بخاري جديد سوچ کي شاعريءَ ۾ پلٽي رهيا هئا. محمد خان مجيدي، سرويچ سجاولي،ابراهيم منشي، عبدالحڪيم ارشد، راشد مورائي، مير محمد پيرزادو، انور پيرزادو، قمر شهباز ۽ سحر امداد بہ ان دَور جا اهم نالا آهن.

انهيءَ دَور ۾ نثري صنفن ۾ ڪهاڻيءَ کي وڏي مقبوليت حاصل ٿي. ڪهاڻين ۾ سنڌ جي مسئلن ۽ عام جيوت تي لکيو ويو. جمال ابڙو،اياز قادري، غلام رباني آگرو، نجم عباسي، رشيد ڀٽي، حفيظ شيخ ۽ ٻين نئين سنڌي ڪهاڻي جو بنياد رکيو.نسيم احمدکرل، آغا سليم، رشيده حجاب، علي بابا، قاضي خادم، ماهتاب محبوب، امرجليل، غلام نبي مغل، ماڻڪ، حميد سنڌي، شوڪت شورو، عبدالقادر جوڻيجو، مشتاق شورو، نورالهديٰ شاهہ،خيرالنساءِ جعفري، ممتاز مهر، رحمت الله ماجوني، تانيا ٿيبو،رعنا شفيق ڪهاڻيءَ جي انهيءَ روايت کي اڳتي وڌايو.

تنقيد، تحقيق توڙي ترجمي جي ڏس ۾ موجوده دَور سنڌي ادب لاءِ بيحد اهميت وارو آهي. جي. ايم سيد، پيرحسام الدين راشدي، علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، محبوب علي چنا، ڊاڪٽر غلام علي الانا، ڊاڪٽر الهداد بوهئي، مولانا غلام محمد گرامي ، ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ، ڊاڪٽرعبدالڪريم سنديلي، رسول بخش پليجي، محمد ابراهيم جوئي، محمد عمر چند، سراج ميمڻ ۽ ڊاڪٽر فهميده حُسين جون ان ڏس ۾ نمايان خدمتون آهن.اڄ بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻاراڻو ادب، تخليقي ، تحقيقي ۽ تنقيدي ادب سرجي رهيو آهي، جنهن ۾ شاعريءَ سان گڏ ڪهاڻيون، ناول، مضمون، ڊراما، سفرناما ۽ ٻيون صنفون اچي وڃن ٿيون.

مشق

(الف) هيٺين سوالن جا جواب ڏيو:

1. سنڌيءَ ۾ قرآن شريف جو پهريون ترجمو ڪهڙي دَور ۾ ٿيو؟
2. سنڌيءَ ۾ عظيم رزميو ڪنهن جوڙيو؟
3. اسماعيلي مبلغن جي ڪلام کي ڇا تو سڏجي؟

4 سمن جي دَور جو وڏو شاعر ڪير آهي؟
5 ڪلهوڙن جي دَور جو وڏو شاعر ڪير آهي؟
6 مخدوم ابوالحسن جي ڪتاب جو نالو ڇا آهي؟
7 سنڌي ٻوليءَ صحيح معنيٰ ۾ جديد دَور ۾ ڪڏهن پير پاتو؟
8 سنڌي ٻوليءَ جو هاڻوڪو رسم الخط ڪهڙي سال منظور ڪيو ويو؟

(ب) موجوده دَور جي ڪن به ٽن جديد شاعرن جا نالا لکو:

(ج) موجوده دَور جي ڪن به ٽن ڪهاڻيڪارن جا نالا لکو:

(د) هيٺين لفظن جي معنيٰ لکو ۽ اُهي جملن ۾ ڪم آڻيو:

آڳاٽي　ابتدائي　همعصر　وسيع　جدوجهد　جيوت
ڳڻ　جديد　نمايان　رزميو　جتن

(هه) هيٺين مان صحيح جواب چُونڊيو:

1 اسماعيلي مبلغن جي ڪلام کي سڏجي ٿو.
(1) ڳاهَ　(2) ٻيِڄَ　(3) ڪافي　(4) ڳِنان

2 ’مقدمة الصلوٰة‘ ڪتاب لکيل آهي.
(1) مخدوم معين ٺٽوي　(2) مخدوم عبدالرؤف ڀٽي
(3) مخدوم ابوالحسن سنڌي　(4) مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي

3 موجوده سنڌي رسم الخط رائج ٿيو.
(1) 1843ع ۾　(2) 1857ع ۾　(3) 1853ع ۾　(4) 1866ع ۾

(و)

’لافاني‘ ۾ ’لا‘ اڳياڙي ملائي ٻنو لفظ ناهيو ويو آهي. ’لا‘ جي معنيٰ آهي ’نہ‘. لافاني جي معنيٰ ٿي ’جنهن کي فنا نہ هجي‘ توهين ’لا‘ اڳياڙي وارا ڪجهہ ٻيا لفظ لکو ۽ انهن جي معنيٰ بہ لکو.